

Jerzy Uścińowicz

ORCID ID 0000-0003-0303-4700

Politechnika Białostocka

Św. Męczennicy Marii – wieczny spoczynek, pamięć i modlitwa

Słowa kluczowe: Święta Męczennica prawosławna, pomnik, krzyż, grotta, kamień, architektura, sarkofag, ikona, pamięć, modlitwa

„Potem poprowadził mnie z powrotem
w kierunku bramy zewnętrznej świątyni,
zwróconej ku wschodowi; lecz była zamknięta (...).”
Księga Ezechiela 44,1

Wieczna pamięć

Maria Pietruczuk odeszła w mękach. Nie poddała się gwałtowi. Choć okupiła to swoją śmiercią, pozostała w czystości duszy i ciała. Była uboga w swoim domu, na tej ziemi. Teraz też jest na pewno u Boga, w innym domu, na niebiosach. U nas jest Świętą, a Jej wieczną patronką i opiekunką jest Przenajświętsza Maria Bogurodzica, matka Jezusa Chrystusa.

W 2018 r. ludzie wspólnoty „Nasza pamięć”¹, po wielu latach poszukiwań, odnaleźli na wiejskim cmentarzu parafii prawosławnej św. św. Piotra i Pawła w Male-

¹ Jak stanowią o tym dokumenty Instytutu Pamięci Narodowej młoda, dwudziestoletnia kobieta Maria Pietruczuk była ofiarą napadu dokonanego w dniu 2 lutego 1946 r. na wieś Szpaki przez oddział Pogotowia Akcji Specjalnej Narodowego Zjednoczenia Wojskowego, pod dowództwem kpt. Romualda Rajsa ps. „Bury”. Jeden z napastników strzelił do niej z automaty, gdy stanowczo oparła się gwałtowi. Nie udało się jej zachować przy życiu. W wyniku odniesionych ran zmarła 6 lutego 1946 r. w szpitalu w Bielsku Podlaskim.

„Nasza Pamięć” oraz Białoruskie Towarzystwo Historyczne w Białymstoku podjęły trud wzniesienia ofiarnie nowego pomnika na grobie św. Marii Pietruczuk. Poproszono mnie o pomoc. Projekt wykonałem. Ideę budowy pomnika i sam jego projekt pobłogosławił Jego Eminencja Prawosławny Metropolita Warszawski i całej Polski Sawa. Władyka napisał: „Szlachetne dzieło. Pochwalam. Projekt pomnika zatwierdzam [...]”. Inicjatywę społeczną „Nasza Pamięć” tworzą: Jarosław Iwaniuk – prezes

szych szczątki Jej zniszczonego i zapomnianego grobu. Prosiły o litość. W 2020 r. Święty Sobór Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego zaliczył Marię Pietruczuk w poczet Świętych Męczenników Chełmskich i Podlaskich. Jest Świętą Cerkwi prawosławnej.

W tym świętym miejscu dawnego, zniszczonego dziś, pomnika, powstanie nowy. Wzmocni on naszą pamięć o niej. Doda naszą modlitwę za nią i za innych, którzy już od nas odeszli. Tutaj będą sprawowane pod niebiosami panichidy. Tutaj – zgodnie z tutejszą tradycją – można będzie świętować też Paschę. Dzielić się nią ze zmarłymi. Tutaj rozpalic będzie można i podtrzymać ogień wiary, postawić ofiarną świecę, położyć kamień na kamieniu, ozdobić kwiatami. Pokłonić się i przeżegnać. Obiecać spotkanie.

Dawny i nowy

Mogiła św. Męczennicy Marii stoi pośród innych istniejących mogiłek po stronie południowo-wschodniej cmentarza w Maleszach. Z trzech stron – zachodniej, północnej i wschodniej – otaczają go we wspólnym oczekiwaniu i inne, okazałe pomniki zmarłych tu osób. Ten jest inny. Jest biedny, opuszczony, rozbity na części. Powalony i połamany jest jego cokół, stela i krzyż. Krzyż jest oderwany od cokołu, ma odcięte prawe ramię. Napisy są ledwie czytelne. Betonowe, porośnięte mchem obrzeże grobu, jak większość dawnych, prostych, wiejskich mogiłek, ma formę fundamentowego korytka na planie trapezu. Przypomina kowczeg, a może bardziej otwartą trumnę. Nie był przykryty żadną nagrobkową płytą, jest więc silnie zniszczony. Porasta go wewnątrz roślinność. Kwiaty jednak od dawna tutaj nie rozkwiwały. Czas je zasuszył. Na szczęście nie na wieczność.

Pomnik był wykonany z lastryka. Na tyle było wtedy rodzinę Marii zapewne stać. Możliwe jest dziś jego naprawienie, ale czas jego życia już minął. Choć relikwią jest święte ciało człowieka, nie zaś jego kamienny sarkofag, to ten jest w coraz bardziej „nietrwalej” ruinie, nieuchronne jest jego unicestwienie. Rozpada się, ale jest przygotowany do dalszej drogi.

Ten nowy już nagrobek to mała forma memoriał, rzeźbiarska i ikoniczna razem. Zaliczana jest dziś do kategorii tzw. „małej architektury”. Ale nie rzecz tu w jej wielkości. Można budować ogromne, lecz całkiem niewidoczne dla ludzi, po-

Fundacji Kamunikat.org, Jerzy Kalina – dziennikarz, prof. Oleg Łatyszonek – prezes Białoruskiego Towarzystwa Historycznego, Walentyna Łojewska – dziennikarka i Anatol Wap – historyk. W akcję zaangażowała się też parafia prawosławna Św. Św. Piotra i Pawła w Maleszach, z jej proboszczem ks. Markiem Jakimiukiem. Wsparły ofiarnie ogromne rzesze wiernych prawosławnych, ale także rzymskich katolików, ewangelików i innych wyznań. Ekumenicznie. To dobrze. Bóg otwiera serca z bólu na krzywdę wszystkim.

mniki. Ich sens jest ważniejszy niż wielkość. Leży nie tylko w formie i wartości jego materii. Jest głównie w tym, co ona wyraża. Jakie treści reprezentuje. Co mówi. Czy ma w sobie ducha miejsca i osoby w nim złożonej. Do czego aspiruje.

Pomnik jest bardzo prosty w wyrazie. Ma wysokość jednego sążnia, tyle, ile stanowiła dawna, utrwalona przez wieki, geometryczna miara człowieka. W części wschodniej ma formę świątynnej, wklęsłej absydy, otwartej ku zachodowi i przekrytej od góry okapową płytą. Ma też umocowany w jej brzegach Święty Krzyż, osadzony u podstawy w nagrobkowej płycie. Wyrasta on z niej jak pień drzewa i wrosta w jej ściany swymi ramionami jak jego konary. Są zespolone na wieki.

Tak jak każdy krzyż jest biblijnym „Drzewem życia”, tak forma absydy² nawiązuje do starotestamentowej Arki Przymierza. Odwołuje się do symboliki „ściany wschodniej”, „niezburzalnej”, „niezwyciężonego muru” i „gorejącego krzewu”, uosabiających Bogurodzicę. Została Ona ikonicznie przedstawiona w postaci modlącej się Theotokos Oranty, w otoczeniu św. Archaniołów Gabriela i Michała. Bogurodzica wyrasta z Ziemi. Modli się ku niebiosom za Jej zbawienie. Na krzyżu zobrazowany jest Jezus Chrystus ze scenami pasyjnymi. Wzajemne zestawienie przestrzenne Bogurodzicy – w absydzie i Chrystusa – na krzyżu, poprzez złożenie się ich ikonicznych wyobrażeń sprawia, jakby Matka Boża podtrzymywała Ukrzyżowanego Syna i unosiła Go ku niebiosom. Jakby starała się Go jeszcze uratować, ochronić, ocalić. Absydę wieńczy prosty, grecki krzyż z 5 pieczęciami stygmatów. To ten właśnie krzyż zstąpił wraz z Chrystusem do piekieł w dniu Jego Zmartwychwstania. Jak mówi pradawny apokryf – jeden Archanioł go tam odprowadził, a drugi w tryumfie wyprowadził. To jego właściwe miejsce.

Krzyż jest centrum. Otoczony formą cyrkularną ściany absydy. Ustanawia symbolikę tego miejsca. To Święta Góra, Golgota, miejsce śmierci i chwały Chrystusa, maforion Bogurodzicy, Opieki Matki Bożej i Bożej Opatrzności. Jest łącznikiem „świętego” i „świętego świętych”. Jest jego tęczową belką – przestrzennym znakiem ołtarzowej przegrody ikonostasu, jego rajskim wrotami.

Zbawiciel, uwidoczony zawsze w kopule cerkwi, jako Chrystus Pantokrator będzie obecny w kulminacji Świętego Krzyża. Jest mistycznym świadkiem Swojego Ukrzyżowania, przenosząc niejako kopułowe centrum i scenę Wniebowstąpienia Pańskiego, której jest częścią w każdej cerkwi, do absydy. W bocznych polach ramion krzyża, po bokach Ukrzyżowanego Jezusa Chrystusa, znajdują się ikony postaci Przenajświętszej Bogurodzicy Matki Bożej i św. Jana Ewangelisty, świadków tego

² Symbolika absydy wynika z jej charakterystycznego kształtu. Większość źródeł patrystycznych i patrologicznych wskazuje na tę jej znaczącą właściwość, mówiąc o niej jako o symbolu groty. Kamienna ściana absydy to symboliczna ściana „niezburzalna”, „mur niezwyciężony”, Bogurodzica-Krzew Gorejący. Jest jakby bastionem i obronną basztą.

Ukrzyżowania. W dolnym zaś – *Płaszczanica*, przywołująca rzeczywistość Groty Grobu Pańskiego *Anastasis*. Do niego odwołuje się wprost symbolika ambony, jako kamienia odsuniętego od tego Grobu oraz miejsca Wieczernika. Wraz z Ukrzyżowanym Chrystusem, po Jego bokach będą sceny o tematyce pasyjnej i rezurekcyjnej: *Spotkania w Emaus*, *Niewiernego Tomasza*, *Niewiast Myrofor u Św. Grobu*, *Umywania nóg*, *Biczowania* i *Nie dotykaj mnie* (*Noli me tangere / He прикасайся ко Мне*).

Ten ważny wątek stał się główną przesłanką do ideowego, przestrzennego i ikonograficznego rozwinięcia. Na terenach tutejszych ma też swoją tradycję lokalną³. Szczególnie rozwinięty tu kult Maryjny Przenajświętszej Bogurodzicy i jej orędownictwa za zbawienie świata, a także osoba spoczywających tutaj relikwii św. Męczennicy Marii, mają swoje ideowe spełnienie w rozwiązaniu ikonograficznym absydy. Prześwietlający wizerunek pełnopostaciowej Bogurodzicy, pisanej wprost na odbitej na szalunkowej, półprzezierniej powierzchni absydalnej ściany, nawiązuje do taflowanej, drewnianej ściany wiejskiego domu. Jest jej namaszczeniem. Uświęca ją. Choć wydaje się, że materia prześwietlonej postaci Bogurodzicy, to jednak Ona jest tutaj siłą sprawczą. Ona tutaj panuje. Ona przebóstwia materię, na której się objawia. Uświęca ją i buduje umowną granicę świątynnego świata – „niezwycięzonego muru”. Pomaga ją, jak to czyni każdy ikonostas, przekroczyć, wyprowadzając z pierwotnego grzechu człowieka i wprowadzając go do innego, boskiego już świata. Do Nowego Jeruzalem.

W nowotestamentowym objawieniu św. Jana z Patmos (Ap 21,18)⁴ i jego proroczej wizji Nowego Niebiańskiego Jeruzalem, występuje podwójne rozumienie symboliki światła. Miasto to bowiem zbudowane było „ze szczerzego złota, podobnego do czystego szkła”. Obie te właściwości lub bardziej natury – blask i przezierność – oraz ich symbole – złoto i szkło – występują w tej wizji obok siebie, zestawione łącznie i równoważnie. Ściana absydy memoriał jest też ścianą Nowego Jeruzalem. Dzięki poźłocie nimbów Bogurodzicy i Świętych oraz nowej też, półprzezierniej materii kompozytowego podkładu pod te postaci, stanie się ich zespoleniem⁵. Będzie no-

³ Pomnik jest też nawiązaniem do lokalnej tradycji ludowej wsi. Budowanie, lokowanych po wschodniej stronie domów, *pięknych kąteków* (tzw. [красный угол] = «красивый, прекрасный»), jako miejsc rodzinnego i indywidualnego kultu – ma swoje głębokie i stałe zakorzenienie w miejscowej tradycji prawosławnej Podlasia. Tutaj się on również realizuje.

⁴ Wszystkie cytowania biblijne, w przekładzie na język polski za: *Biblia, to jest, Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z Apokryfami* (nowy przekład z języków hebrajskich i języka greckiego), Warszawa 1990.

⁵ W technologii nawiązano tu do przeziernego betonu, czyli betonu przepuszczającego światło (LiTraCon), który jest połączeniem betonu i szkła. Materiał ten powstaje z drobnodziarnistego kruszywa i światłowodowych włókien optycznych, działających w strukturze jak zbrojenie rozproszone. Włókna ułożone są równoległe do siebie i prostopadle do płaszczyzn zewnętrznych. Polerowane powierzchnie wzmacniają efekt świetlny i nadają większą przezierność. Pokryty transparentnie farbą

wym rodzajem witrażowej ikony, zarówno przeziernej i czystej – jak szkło witrażowej płytki, jak też świetlistej i odbijające światło, tworzące blask – jak złoto mozaiki. W teologicznej wymowie obie ich symboliczne interpretacje połączy.

W części zachodniej pomnika, na jego osi głównej, stanie niewielki, kamienny panichidnik o wysokości dwóch stóp, na krzyż i świece ofiarne. Poprzedza on miejsce pochówku świętej. Zaplanowany z lokalnego, polnego, jasnego granitowego kamienia, wyrasta organicznie z ziemi. W zwieńczeniu swym ma regularnie wyciętą z powłoki kubiczną formę analogionu. Od frontu znajdzie się na niej kwadratowy monogram Chrystusa. Na płycie poziomej zaś symbolicznych 40 świec ofiarnych⁶. Jego oś pionową, pomiędzy ziemią a niebem, wytyczy, tradycyjny na całym polsko-ruskim pograniczu, kuty krzyż. Nawiąże on wprost do panującego tutaj zwyczaju osadzania ich w kamiennych obeliskach i stelach nagrobkowych i pominalnych oraz w zwieńczeniach dawnych, wiejskich, drewnianych, krzyży prawosławnych, stawianych na rozstajach dróg i po obu stronach wjazdowych do wsi. To krzyż czteroramienny, z półksiężycem u dołu⁷ oraz kręgiem promieni i małym greckim krzyżem w jego centrum, w kole. Jest „kotwicą zbawienia, nadziei i spoczynku w Królestwie Niebieskim”⁸. Jest on kluczem do Raju. Otwierać on będzie wrota do domu innego już Królestwa – Bożego.

Miejsce pochówku św. Męczennicy Marii uzyskało też, obok dawnego, również nowy fundament, dźwigający nagrobkową płytę przykrywającą jej podziemny sarkofag. Obejmie on dawny, stanowiąc też miejsce złożenia dotychczasowego, okaleczonego krzyża, cokołu i steli. Opasano go prostym, kamiennym brukiem z okolicznych wiejskich pól i łąk. Jest symboliczną kontynuacją brukowanej, przechodzącej przez wieś drogi, a może bardziej *krestnego chodu* wiejskiej cerkwi. Każ-

daje efekt witrażu. Może stanowić nową ikonę witrażową. Efekt ten wzmocniono poprzez dodanie ciasta wapiennego, który uplastycznia całość, daje kolor biały i zapewnia większą trwałość. Dzięki wapnu, które z biegiem lat staje zdecydowanie twardsze od betonu, a który – na odwrót – porowacieje i kruszeje, powstały produkt będzie kompozytem długotrwałym. Trwalszym niż marmurowy czy granitowy kamień. Wiecznym.

⁶ Liczba 40 symbolizuje czterdziestodniowy okres „kuszenia Chrystusa na pustyni”, czterdzieści godzin pobytu w grobie Chrystusa do Zmartwychwstania oraz czterdziesty dzień, w którym nastąpiło po Zmartwychwstaniu Jego Wniebowstąpienie. Symbolikę tę pogłębiają również starotestamentowe wspomnienia: „czterdziestu dni i czterdziestu nocy”, podczas których padał deszcz na ziemię (w czasie potopu) – (1 Rdz 7, 12); „czterdziestu dni i czterdziestu nocy”, podczas których Mojżesz pozostał na górze Synaj, aby otrzymać tablice przykazań (Wj 24, 18); „czterdziestu dni i czterdziestu nocy” wędrówki Eliasza proroka aż do Bożej góry Horeb (1 Krl 19, 8); czy „czterdziestu dni pokuty Niniwejczyków” (Jon 3, 1–10) i in. Wszystkie one ewokują czas postu, modlitwy, pokuty, oczekiwania i wypełnienia czasów.

⁷ Inne rozumienie tej symboliki por. М. Кудрявцев, Т. Кудрявцева, *Русский православный храм: Символический язык архитектурных форм*, [w:] К Свету 1994. nr 17, Москва 1995, s. 60.

⁸ *Настольная книга священнослужителя*, т. 1, Москва 1983. s. 58.

dy może być jej budowniczym. Może przynieść i ofiarować swój kamień do jej budowy. Zostawić tu swój własny ślad.

Grób przekryty będzie prostą, kamienną płytą z inskrypcją w języku cerkiewnosłowiańskim – bo to był prawdziwy język świątecznej rozmowy tutejszych z Bogiem w cerkwi. Wspomni ona o jej osobie oraz datach jej przyścia na ten świat i odejścia z niego – o dniu jej narodzenia i dniu odejścia do Pana. W górnej części płyty – znak krzyża z chrystogramem ICXC NIKA. W dolnej zaś – modlitewna prośba do Najwyższego: „Упокой, Господи, души усопшихъ рабъ Твоихъ”. A może nad jej grobem prosba o wstawiennictwo za nas: „Святити мученицы, молити Бога о насъ”.

To tylko skromny opis materii pomnika. Planowanego jego uformowania i plastycznego jego wyrazu. Ale za nimi podążają też ważne, przekazane nam przez Tradycję, głębsze treści. Bo to ona, poprzez duchowe symbole i archetypy⁹, prowadzi nas do łączności z Marią. Ona pomaga nam podążać wraz z nią i z innymi Świętymi do zbawienia. Za Chrystusem.

Pomnik jest układem podwójnie scalonym¹⁰ – materialnie i duchowo. Ma też w sobie silne napięcie ekspresji – w formie i strukturze przestrzennej. Formę buduje antynomiczna synteza, zespolenie przeciwieństw. Jest ona w połączeniu organiczności ciosanego panichidnika, siermiężnego, kutego krzyża, wybrukowanej opaski i otaczającej ich przyrody oraz geometrycznie cyzelowanych form absydy, krzyża, kostki panichidnika, cokołu i nagrobkowej płyty. Prosta, spokojna, statyczna geometria przenika się tutaj z dynamiką form wywiedzionych z natury. W strukturze swojej pomnik ma również zakodowaną wewnątrz dynamikę. Jest ona sekwencją następujących po sobie, ważnych form i ich symbolicznych treści – panichidnika, grobu, krzyża i absydy – z ich kulminacją i zespoleniem w „obrazie całości”? Dokąd one nas wspólnie prowadzą? Jaki jest sens i cel ich użycia?

Krzyż

Krzyż jest w ortodoksji przede wszystkim wyrazem zwycięstwa, chwały i życia, osiągniętych poprzez upadek, pokorę i śmierć. Jest symbolem Wszchemogącego Boga, który poprzez *kenosis* zbawia Swoje stworzenie wiodąc je ku *theosis*. To znak królewski. Znak tryumfu Zbawiciela – Jezusa Chrystusa.

⁹ J. Uścińowicz, *Symbol, archetyp, struktura – hermeneutyka tradycji w architekturze świątyni ortodoksyjnej*, Białystok 1997.

¹⁰ Scalenie w języku słowiańskim oznacza duchowe i cielesne uzdrowienie [ros. *исцеление души и тела*]. Por. J. Uścińowicz, *Góra Zamkowa w Mielniku nad Bugiem – o scalaniu ruin upadłych*, [w:] *Architektura. Sbornik naučnyh trudov*, vyp. 13, red. A. S. Sardarov i in., Minsk 2021.

Św. Jan Chryzostom mówi o Nim: „Ja nazywam Go królem, ponieważ widzę Go ukrzyżowanym; On jest królem umierającym za swoich”¹¹. Jest on przy tym symbolem-obrazem, ikoną ekonomii Zbawienia upadłej ludzkości, kompensacją trynitarnej¹² miłości Boga do człowieka: „Krzyżująca Miłość Ojca, ukrzyżowana Miłość Syna, Miłość Ducha Świętego tryumfująca przez drzewo krzyża”¹³ – objawieniem Bożej mocy (1 Kor 1,18). Odkrywa on wielką tajemnicę Świętej Trójcy, bo jak powiada św. Symeon z Tessaloniki: „большим деревом знаменуя высочайшаго Отца, промышляющего о нас земных, а поперечным – самага Сына и Духа, которыми Он, как бы руками, возсозидает нас (...)”¹⁴.

Krzyż jest niejednokrotnie przedstawiany przez greckich Ojców Kościoła, jako symbol Chrystusa, który rozpościerając się na „drzewie męki” obejmuje całe Uniwersum. Orientuje na wszystkie jego kierunki i wyznacza Sobą jego miarę. Przenika go Swą Boskością i łączy w jedno, dając tym wyraz kosmicznego charakteru Jego zbawczego czynu¹⁵. Krzyż symbolizuje więc osie świata (*axis mundi*) i jego centrum (*omphalos*), cztery geograficzne i sześć kosmologicznych stron świata, cztery pory roku, cztery żywioły (ziemię, powietrze, wodę i ogień)...etc¹⁶. Św. Paweł, mówiąc w liście do Efezjan o „szerokości, wysokości, długości i głębokości miłości Chrystusowej” (Ef 3,18), definiuje geometrycznie krzyż przestrzenny. Zorientowany jest on swoimi ramionami na sześć kierunków świata (wschód, zachód, północ, południe, zenit i nadir), a centrum jego stanowi Bóg. Wspomina także o tym św. Klemens z Aleksandrii, mówiąc o Bogu, jako o „Sercu wszechświata”, od którego rozchodzą się nieskończone przestrzenie skierowane w tych właśnie kierunkach: „zwracając Swój wzrok w tych sześciu kierunkach, jakby ku liczbie wciąż równej, dopełnia świat; On jest początkiem i końcem; w nim dopełnia się sześć faz czasu i od Nie-

¹¹ Św. Jan Chryzostom, *O krzyżu i łotrze*, PG 49, 413.

¹² Kreśląc znak krzyża przyzywa się „niezwyciężoną moc Krzyża”, kładąc ją na swoim bycie i orientując go ku Zbawieniu. Albowiem poprzez krzyż utożsamiamy się z Krzyżem Chrystusa i poprzez znak „ukrzyżowanej miłości” wnosimy się do krzyża, jako figury Świętej Trójcy – stając się „żywą ikoną” tego „świętego znaku”. Por. P. Evdokimov, *Prawosławie*. Przeł. J. Klinger, Warszawa 2003, wyd. 3, s. 218, przyp. 7.

¹³ Słowa metropolity moskiewskiego Filareta Drozdowa, za: W. Łoski, *La Croix*, „Messenger de L’Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale”, 7/1957, z. 26, s. 68–71 (tłum. M. Klinger).

¹⁴ *Сочинения блаженного Симеона, архиепископа фессалоникийского. [Писания св. отцов и учителей церкви, относящихся к истолкованию православного богослужения]*, Санкт Петербург 1856, s. 188.

¹⁵ Por. D. Forstner, *Die Welt der christlichen Symbole*, Tyrolia-Verlag, Innsbruck 1966; por. także, eadem, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, (tłum. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński), Warszawa 1990, s. 15.

¹⁶ Л. Лебедев, *Предметная символика церкви. Вопросы реставрации*, [w:] *Архитектурное наследие и реставрация: Сб. научных трудов*, вып. 5, Москва 1992, s. 16–33.

go otrzymują one swoją nieskończoną rozciągłość: oto tajemnica liczby Siedem¹⁷. Tajemnicą liczby 7¹⁸, która jest symbolem najwyższej mądrości, pełni i powszechności, jest kombinacja liczb (3+4). Jej sens jest w syntezie Świętej Trójcy (3) oraz kosmosu (4), co odpowiada w pełni ewangelicznym słowom: „Mądrość zbudowała sobie dom, postawiła siedem swoich słupów” (Prz 9,1).

Z tym planem łączy się także wyjątkowy związek krzyża z rajskim „Drzewem życia”¹⁹ oraz „Drzewem kosmicznym”²⁰, które są zarówno symbolami Chrystusa²¹, jak i symbolami rzeczywistości rajskiej i całego, zmierzającego do zbawienia, Wszechświata. Chrystus sam mówi bowiem o sobie niosąc krzyż na Golgotę: „Gdyż, jeśli się to na zielonym drzewie dzieje, co będzie z suchym [...]” (Łk 32,31). Znajduje to swoją kontynuację w pismach Ojców Kościoła. Św. Augustyn powiada: „sam Chrystus jest drzewem życia w raju duchowym”²², św. Ambroży również mówi: „sam Chrystus zwrócił nam raj. Oto drzewo, które pan wskazał Adamowi, by z niego spożywał, mówiąc o drzewie życia, które rośło pośrodku raju [...]”²³. Św. Jan z Damaszku, wielbi natomiast Bogurodnicę, jako „rajską ziemię”, która wydała na świat Chrystusa – prawdziwe drzewo życia²⁴. To bowiem rajskie „Drzewo życia” wyrosłe w Edenie stanowi jego centrum, a cztery rzeki wypływające z niego (Piszon, Gichon, Chiddekel i Eufrat) kreślą w kosmosie znak krzyża²⁵. Krzyż zaś

¹⁷ Za: J. Hani, *Le Symbolisme de Temple Chrétien*, por. także idem, *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, Kraków 1994, (tłum. A. Q. Laviqne), s. 50–51.

¹⁸ Liczba 7 jest symbolem najwyższej mądrości. U Orygenesza liczba ta jest również symbolem całego kosmosu za: F. W. Deichmann, *Archeologia chrześcijańska*, (przeł. E. Jastrzębowska), Warszawa 1994, s. 92. Jak też, ze względu na jej matematyczny rozkład (3+4), symbolem Świętej Trójcy i stworzenia; dopełnienia, pełni i powszechności (por. J. Sauer, *Symbolik des Kirchengebudes und seine Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters mit Berücksichtigung von Honorius Augustodensis*, Freiburg im Breisgau 1924, s. 75).

¹⁹ Por. Von W. Mayer, *Die Geschichte des Kreuzholzes vor Christus*, München 1881.

²⁰ Św. Ireneusz z Lyonu w nawiązaniu do symboliki drzewa jako krzyża oraz idei drzewa kosmicznego, przedstawiał biblijne rajske drzewo jako figurę krzyża Chrystusa: „To przekroczenie, które zostało popełnione przy pomocy drzewa, zostało usunięte przez posłuszeństwo, przez które posłuszny Bogu Syn Człowieczy przybity został do drzewa odrzucając poznanie zła, a wprowadzając poznanie dobra” (*Wykład nauki apostoelskiej*, XXXIII–XXXIV), za: W. Myszor, *Symbolika krzyża według św. Ireneusza*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 30, 1997, s. 98.

²¹ Orygenes stwierdza: „Pismo przedstawia Chrystusa jako drzewo” (In Ps. I; P. Pitra, *Analecta sacra*, t. II, s. 445).

²² Św. Augustyn, *De Genesi ad Litteram* VIII 4,8; 5, 9.11; PL 34, 375-377; cyt. za: D. Forstner, op. cit., s. 154.

²³ Św. Ambroży, *Enarrationes in XII psalmos Davidicos: Enarratio in psalmum*. XXXV 3; PL 14, 999, cyt. za: ibidem.

²⁴ Za: ibidem, s. 155.

²⁵ Znanych jest wiele zabytków sztuki przedstawiających krzyż jako „Drzewo życia” oraz tzw. „żywych krzyży”, z ramionami upodobianymi się do konarów drzew i zakończonych ludzkimi ramionami. Jednym z najwspanialszych przykładów takiej transpozycji krzyża jest absydalna mozaika

wzniesiony na Golgocie, jako centrum świata, stanął w miejscu, gdzie został stworzony Adam i gdzie znajduje się jego grób²⁶. Symbolika ta, w swym pełnym kosmo-teologicznym wyrazie, ujawnia się w sposób szczególnie zwłaszcza podczas święta Podniesienia Krzyża Świętego, gdy słyszymy: „Drzewo życia posadzone na Kalwarii, które wzniosło się w środku ziemi (...) i które uświęca aż do granic wszechświata (...)”, „długość i szerokość krzyża rozprzestrzenia się tak daleko jak niebo”²⁷.

Krzyż jest wreszcie „drabiną”, bo to nim bowiem Bóg posłużył się, aby zstąpić na ziemię. Jest biblijną „drabiną Jakubową”²⁸, po której wstępują i zstępują aniołowie, bo jak powiada Jakub z Sarug: „Chrystus na krzyżu znajdował się na ziemi jak na drabinie bogatej w stopnie”²⁹. Jest drabiną – krzyżem wpisanym w Świętą Trójcę³⁰.

Krzyż jest więc podstawą praktyki sakramentalnej Cerkwi, osią jego liturgii, kultu, obrzędów, sztuki. Jest zarówno nośnikiem esencji, jak i elementem porządkującym strukturę przestrzeni: orientującym, centrującym, symetryzującym, hierarchizującym czy syntetyzującym sakralną czasoprzestrzeń człowieka religijnego. Ujawnia się w wielu formach symbolicznego wyrażania. Jest w niej zarówno znakiem ikonycznym i ikoną,³¹ geometrią osi (*axis mundi*) i wyznacznikiem centrum (*omphalos*), rozplanowaniem granic przestrzeni i samą przestrzenią z jej kompozycją, układem form ekstazyjnych i inicjacyjnych, formą i kompozycją innych form, konfiguracją światła i ognia... etc. Jest w każdym dziele sakralnym.

To znak i ikona. Ikona Ukrzyżowania, na trwałe wpisana jest w prawosławną tradycję. Pierwotyp bizantyjski, z którego wywodzi się, ma wiele przedstawień

kościół św. Klemensa w Rzymie, na której widnieje krzyż wyrastający z akantu o stylizowanych, bujnie rozwiniętych wiciach i wolutach. Por. M. Кудрявцев, Т. Кудравцева, op. cit., s. 68, ryc. 2 por. s. 66.

²⁶ Identyfikacja kosmiczno-teologiczna Drzewa rajskiego z Krzyżem oraz Adama z Chrystusem ma znaczenie kardynalne. Krew Chrystusa Ukrzyżowanego w centrum Wszechświata, tam gdzie Stwórca stworzył Adama i tam gdzie został on pochowany, spływa na „czaszkę Adama” i w ten sposób chrzci praojca ludzkości, odkupując jego grzechy. Chrystus na Krzyżu jest Nowym Adamem, „Drzewem życia”, źródłem czterech krzyżowo rozchodzących się rzek przywróconego pełni „Nowego Raju”. Por. Orygenes, *Comm. in Math*; P.G. XIII, 1777; M. Eliade, *Cosmologie și alchimie babiloniană*; idem, *Kosmologia i alchemia babilońska*, (tłum. I. Kania), Warszawa 2000, s. 53.

²⁷ Cyt. za: P. Evdokimov, *Prawosławie*, op. cit., s. 226.

²⁸ Krzyż zaołtarzowy [запестольный] świątyni ukazuje „drabinę Jakubową”, którą Bóg posłużył się, aby zstąpić na ziemię. Drabina ta wyrażona jest pod postacią krzyża wpisanego w Świętą Trójcę, por. Ibidem, s. 229.

²⁹ Por. *Homilia o widzeniu Jakuba*, n. 95, cyt. za: P. Evdokimov, op. cit., s. 227.

³⁰ Por. ibidem, s. 229.

³¹ Krzyż z wyobrażeniem Zbawiciela, czy to sześć- czy ośmioramienny, mniej lub bardziej ornamentalny, jako że jest przedstawieniem antropologicznym – jest symbolem-obrazem (ikoną) Ukrzyżowania Chrystusa. Krzyż bez wyobrażenia Zbawiciela (np. krzyże wieńczące kopuły świątyni) to symbole-znaki bądź też inaczej znaki-ikoniczne (według przyjętej w pracy zasady kwalifikacji) Ukrzyżowania, por. Л. Лебедев, op. cit.

ikonicznych krzyży, utrwalonych zarówno we wschodnim, jak i zachodnim rycie chrześcijaństwa. We wschodniej części Bizantyjskiego Cesarstwa i jego wszystkich peryferiach i strefach wpływów oddziaływania sztuki – był od zawsze. Nie ma specjalnej nazwy. To po prostu Ukrzyżowanie. Bez względu na jego zakorzenie w kulturze lokalnej czy globalnej jest to zawsze krzyż Chrystusowy. Czy prawosławny czy katolicki, grecki czy łaciński, patriarchalny czy papieski. Nie można ograniczyć go i sprowadzić do nazwy regionu jego pochodzenia, zakorzenia czy konfesji, do której ma przynależać. To krzyż, który nie ma wymiarów na tej Ziemi. Jest otwarty na cały Kosmos. Na święty czas i świętą przestrzeń.

Krzyż ten będzie w powstającym memoriał *św. Marii* elementem koncentrującym na sobie modlitewną uwagę³². To krzyż zaołtarzowy [запрестольный], mający wraz z ikoną Bogurodzicy, swoje stałe, honorowe miejsce za świętym stołem sanktuarium każdej świątyni, wynoszony podczas procesji wokół niej [крестных ходов]³⁴. O jego szczególnej symbolice wspomina *św. Symeon z Tessaloniki*:

за жертвенником (tj. ołtarzem) по восточную его сторону стоит и благословенное орудие жертвы - божественный крест. Он бывает четверочастный, ради пригвожденного на нем, сотворившего и содержащего небесное и земное, и все, соединившего небесное с земным, низшедшего съ неба на землю и с земли вознесшегося на небо, все в Себе соединившего и сопризавшего концы земли, высотой Божества и уничижением воплощения все къ Себе привлекающего и, наконец, высотой славы, глубиной нищеты и уничижения, и широтой милости и любви возсоздавшего нас, воззавшего из ада и из земных соделавшего небесными: вот что знаменует крест³³.

Grota

Prawosławie nie kontempluje krzyża. Nie skupia się i nie zamyka się na nim. Idzie zawsze dalej. Stara się zawsze wyjść poza rzeczywistość Golgoty, widząc w niej drogę, z perspektywą otwarcia na inną rzeczywistość³⁴. Przemienioną i zbawioną.

³² W święto Podniesienia Krzyża następuje błogosławieństwo czterech stron świata, przez co cały porządek kosmosu zostaje poddany niezwykłonej, zbawczej opiece Świętego Krzyża. Por. P. Evdokimov, op. cit., s. 150.

³³ *Сочинения блаженного Симеона...*, s. 187–188.

³⁴ Znak krzyża, jak stwierdza J. Daniélou, nie miał pierwotnie uobecniać cierpień Chrystusa, lecz jego Boską potęgę, która poprzez śmierć objawiła swą moc, por. J. Daniélou, *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961, s. 151. Również w prawosławiu krzyż (najczęściej ikona Zbawiciela na Krzyżu – Ukrzyżowanie) nie ujmowany jest w swym symbolizmie w kategoriach etycznych (męki, cierpienia, bólu), lecz eschatologicznych (tryumfu nad śmiercią i otchłanią, objawienia Bożej mocy, Zbawienia): „Wschód czci krzyż Chrystusowy nie jako drzewo kary, lecz jako rajske drzewo życia, na nowo zakwitłe pośrodku świata”, P. Evdokimov, op. cit., s. 124.

Dlatego też misterium prawosławne osiąga swoje apogeum nie w Świętym Krzyżu, choć jego świętość jest godna najwyższego poważania, lecz w „zapieczętowanym grobie, który pęka pod naporem tryumfującego życia, nabrzmiałego paruzją”. Święta Liturgia prawosławna wychodzi zawsze poza bezkrwawą ofiarę ołtarza. Ona już obwieszcza światu Wniebowstąpienie i Paruzję. Sztuka architektury i ikonografii komplementarnie ten plan, na swój sposób, zawsze realizują. Ikonografia czyni to poprzez ikony, na których Ukrzyżowany Chrystus ma zawsze Królewskie oblicze Boskiego Zwycięzcy, tryumfującego nad śmiercią, śmiercią jako taką, a nie tylko w sensie Jedynej śmierci Jezusa. Czyni to również poprzez ikonę Pantokratora w kopule. Architektura prawosławia buduje zaś zawsze przestrzeń grobowca i grotty, przestrzeń kamienia „odwalonego od grobu”, przestrzeń ziemi, góry Syjon, nieba i przestrzeń „nadniebiańską” w kopule, w której po przyjęciu Świętych Darów, każdy widzi perspektywę swojego zbawienia w połączeniu z Bogiem³⁵.

Jak wskazuje św. Symeon z Tessaloniki: „to co znajduje się w ołtarzu obrazuje nadniebiańskie”, jest on w swym przestrzennym sensie „drugim niebem”³⁶. Píše on bowiem: „священнейший алтарь в сем месте образует пренебесное и то что превыше небес, где поставлен престол невидимого Бога”³⁷. Wskazuje on ponadto, że: „ołtarz gdzie znajduje się święte świętych obrazuje niebo i to co ponad niebiosami”, odnosząc równocześnie sanktuarium chrześcijańskie do jego starotestamentowego praobrazu – Świętego Świętych Namiotu Zgromadzenia³⁸. Święci Ojcowie Kościoła określają to sanktuarium jako: „miejsce wskazujące na powtórne przyjście, z powodu Zasiadającego na nim, który będzie sądził żywych i umarłych”³⁹.

³⁵ P. Evdokimov, op. cit., s. 236–237, przyp. 67.

³⁶ D. Forstner, op. cit., s. 372–375.

³⁷ Św. Symeon z Tessaloniki, ks. 131 (o świętyńi), cyt. za: Вениаминъ арх., *Новая Скрижаль или объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных*, ч. I, С-Петербург 1908, s. 17.

³⁸ *Сочинения блаженного Симеона...*, s. 204.

³⁹ Św. Sofroniusz z Jerozolimy, PG 87, 3984; Św. Germanos z Konstantynopola, PG 98, 398; za: L. Uspienskiy, *Vopros ikonostasa*, „Messenger de l'Exarchat du patriarce russe en Europe occidentale”, 11/63, z. 44, s. 230 (tłum. H. Paprocki).

Symbolika sanktuarium jako biblijnego Raju ma wiele swoich przedstawień. Jest nią choćby forma samej rajskej bramy królewskiej w przegrodzie ołtarzowej (zwanej również rajsłkimi wrotami) wiążącej się z Rajem już choćby poprzez swoją ornamentację. Symbolika ta jednak wynika przede wszystkim z liturgii. Otwarcie drzwi w trakcie liturgii ma swoje znaczenie związane z rzeczywistością rajsłką, albowiem gdy: „в начале вечернего входа отверзаются царские врата, то этим показывается, что рай преступлением Адамовым долго был затворен, а ныне чрез приишествие Христова не только рай отверзается, но и небо”. Natomiast sens otwarcia wrót rajsłkich na Pasłchę wyraża pieśń Kanonu paschalnego: „Христе, воскресл еси от гроба [...] и отверзл еси нам райские двери” (песнь 6, тропарь 1); Вениаминъ, *Новая скрижаль...*, s. 87.

Św. Symeon dopełnia to stwierdzenie mówiąc o nim jako o miejscu: „gdzie Chrystus Wszechwładca zasiada wraz na tronie z Apostołami”⁴⁰.

Bodaj najistotniejszym z symbolicznych odniesień jest obraz utraczonego, leżącego na wschodzie, Raju⁴¹ oraz obraz Królestwa Bożego, które ma nastąpić w perspektywie eschatologicznej, lecz realizuje się już teraz w Eucharystii. Jest nim również uosobienie Bogurodzicy⁴², Boskiej natury Chrystusa, Kościoła Triumfującego⁴³ i duszy człowieka.

Grota już przez swój status i funkcję jest również bramą. Św. Germanos z Konstantynopola mówi o: „obrazie grotty, w której pochowano Chrystusa, jako o Jego grobowcu”⁴⁴. Św. Symeon wskazuje, że ich półokrągły kształt podobny jest do nieba i „stosuje się je we wszystkich świątyniach, tak by zobrazować nadniebiańskie”⁴⁵. Odnosząc ten kształt do północnej absydy pastoforialnej, mówi o niej jako o obrazie „grotty betlejemskiej”⁴⁶.

Symbolika grotty identyfikowana była jednak najczęściej w symbolice ołtarzowej absydy⁴⁷. Wiąże się to z osobą Bogurodzicy, jako o Tej, która „nosiła w sobie Stworzyciela *świata*”⁴⁸ oraz o Tej, która również, jak Chrystus, „spoczęła w gro-

⁴⁰ Ta interpretacja sanktuarium jako Sądu związana była w czasach konstantyńskich z obecnością w nim dwunastu kolumn, jako symboli dwunastu apostołów, którzy, gdy „[...] Syn Człowieczy zasiądzie na tronie chwały swojej” zasiądą „[...] na dwunastu tronach” i będą „[...] sędzić dwanaście imion izraelskich” (Mt 19, 28). Jak wskazuje L. Uspienski interpretacja ta sięga już pierwszych wieków chrześcijaństwa. Mając swoją symboliczną postać już w IV w. rozwija się, by otrzymać później ujęcie ikonograficzne na łuku tęczowym lub łuku sklepienia prezbiterialnego, w postaci Hetojmazji lub Chrystusa z Dwunastoma Apostołami, L. Uspienski, *Vopros ikonostasa...*, s. 230.

⁴¹ Rdz 2,8.

⁴² Antypodem starotestamentowego Świętego Świętych jest Bogurodzica, por. *Сочинения блаженного Симеона...*, s. 125.

⁴³ Por. A. Ястребов, *Храм, его символика и значение в жизни христианина*, „Журнал Московской патриархии”, 11, 1953, s. 35; por. także C. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982; por. idem, *Sztuka i obrządek Kościoła bizantyńskiego*, (tłum. K. Malcharek), Warszawa 1992, s. 213.

⁴⁴ Św. Germanos z Konstantynopola, cyt. za: Н.Ф. Красносельцев, *О древних литургических толкованиях. Летопись историко-филологического общества при имп. Новороссийском Университете*, Одесса 1894, s. 221–223.

⁴⁵ Św. Symeon z Tessaloniki (rozdz. 189), za: Веніаминъ, op. cit., s. 52.

⁴⁶ Ibidem, s. 33.

⁴⁷ Ściana absydy ołtarzowej świątyni, zwanej niejednokrotnie w źródłach „Ścianą Niezbuzalną” czy „Murem Niezwyciężonym”, identyfikowana jest zawsze z praobrazem Matki Bożej. Fakt, że koncha absydialna – jako Płaszcz Bogurodzicy – opiera się na ścianie, która służy jej za „*podporę i utwierdzenie*”, ekstrapoluje również i na nią swój obronny status oraz silny, masywny i introwertyczny charakter tektonicznego rozwiązania.

⁴⁸ W absydzie świątyni bizantyjskiej symbolizującej grotę w Betlejem, począwszy od IX wieku przedstawiano ikonę Dziewicy Oranty, którą później utożsamiano z Matką Bożą. Ikona ta górowała zawsze nad sanktuarium i nad całą świątynią, wskazując, że świątynia wyraża duszę chrześcijańską

cie⁴⁹. Wynika to również z symboliki wschodniej ściany absydalnej. Ściana ta jest granicą bramą, która „będzie zamknięta, nie będzie się jej otwierać i nikt nie będzie przez nią wchodził, gdyż Pan, Bóg izraelski, wszedł przez nią⁵⁰ (Ez 44,2). Spełnieniem tego starotestamentowego proroctwa Ezechiela, „[...] Bramą, która jest zwrócona ku wschodowi i która pozostaje zamknięta, a otwiera się tylko przez Pana [...]” może być tylko Dziewica Maria⁵¹. Św. Ambroży powiada: „jest zamknięta, ponieważ jest dziewicą, jest bramą, ponieważ wszedł przez Nią Chrystus [...] Zwrócona jest ku wschodowi, ponieważ wydała prawdziwe Światło na ten świat, zrodziła Początek, Słońce sprawiedliwości⁵². To symboliczne odniesienie ściany absydalnej, przez którą może wejść jedynie Chrystus, jako „Prawdziwa Światłość”, wyraża adekwatnie troparion śpiewany ku czci Matki Bożej w święto Spotkania Pańskiego: „Bądź pozdrowiona, Łaski pełna, Bogurodzico, Dziewico, albowiem od Ciebie zajaśniało słońce Prawdy, Chrystus, Bóg nasz oświecający pogrążonych w ciemnościach [...]”⁵³. Ściana absydy ołtarzowej więc to „Ściana Niezburzalna⁵⁴. To „Mur Niezwyciężony⁵⁵. To porównywana do fortecy⁵⁶ Matka Boża: „niezburzalna ściana Królestwa, mocarstwo, ściana oraz umocnienie, ściana niezburzalna i wstawienictwo, ściana niezwalczalna, ściana nieruchoma, ściana schroniska, zamek, którym ochrania się nienaruszalnie nasz gród⁵⁷”.

Grota jest więc zawsze duchowym centrum i esencją każdej przestrzeni świętej, każdej świątyni – zamkniętej ścianami i otwartej na kosmos. Jest tą jej przestrzenią i tą jej formą, która dzięki swojemu znaczeniu i funkcji, uświęca części pozostałe oraz hierofanizuje całość. Jest Domem Boga. Miejscem Jego obecności. Świętym świętych „szczęśliwości niebiańskiej i rajskiej”, Nieba i Raju.

utożsamioną z odnalezionym Rajem (motyw bukoliki). W przypadku, gdy świątynia nie posiadała kopuły (w układach bazylikalnych), górną część absydy (w konsze) zajmowała ikona Pantokratora, poniżej zaś postać Bogurodzicy, por. P. Evdokimov, op. cit., s. 30–31; В. Лихачева, Д. Лихачев, *Художественное наследие древней Руси и современность*, Ленинград 1971, s. 18; por. L. Ouspensky, *The Symbolism of the Church*, Oxford 1964.

⁴⁹ Wymowa symboliczna Święta Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy por. K. Bondaruk, *Nauka o nabożeństwach prawosławnych*, Warszawa 2020, s. 263–266.

⁵⁰ D. Forstner, op. cit., s. 284–285.

⁵¹ Cyt. za: D. Forstner, op. cit., s. 385.

⁵² Św. Ambroży, cyt. za: D. Forstner, op. cit., s. 385.

⁵³ Troparion na święto Spotkania Pańskiego, cyt. za: Konstanty Bondaruk, op. cit., s. 114.

⁵⁴ N.W. Pokrowski, *Archeologia chrześcijańska, w związku z historią sztuki kościelnej*, (tłum. M. F.), Warszawa 1930, s. 159.

⁵⁵ Zob. P. Evdokimov, op. cit., s. 241.

⁵⁶ Zob. N.W. Pokrowski, op. cit., s. 159.

⁵⁷ Epitety z pieśni Kościoła bizantyjskiego, opiewających chwałę Bogurodzicy. Cyt. za: N. W. Pokrowski, op. cit.

Kamień

Kamień jest symbolem. Zarówno w Starym, jak w Nowym Testamencie występuje wielokrotnie. Uosabia samego Boga. W wyobrażeniach biblijnych opoka, skała czy kamień są bowiem symbolem Boga, jako twierdzy nie do zdobycia. Jahwe jest w biblii „Opoką Izraela”, na której człowiek może się czuć bezpieczny (Rdz 49,24; Iz 30,29; Ps 9,10; 18,3; 27,6; 31,4; 1 Sm 2,2; 2 Sm 2,3; Iz 17,10 i in.)⁵⁸. Skała w Miejscu Najświętszym jest prapoczątkiem aktu stworzenia świata. Jako, że jest najwyższym miejscem na ziemi jest bramą niebios, przynależąc już do przyszłego Raju. Do znaczenia skały – jako symbolu Jahwe, jako środka i zwornika świata i jako fundamentu Miejsca Najświętszego – nawiązują również inne znaczenia kamienia, nie tylko kamienia naturalnego, ale także ociosanego, używanego do budowy, jak choćby ten znany z Księgi Zachariasza: „Czymże ty jesteś, góro wysoka, dla Zorobabela? On położy kamień na szczycie, wśród radosnych okrzyków: Dzięki, dzięki za nią!” (Za 4,7).

Spełnieniem i mesjaszem w Nowym Testamencie jest Jezus Chrystus, który jest kamieniem węgielnym i zwornikiem mesjańskiego królestwa i „chwałą wierzących” w Niego. Dźwiga bowiem budowlę duchową i jest jej zwornikiem: „A więc nie jesteście już obcymi i przychodniami, ale jesteście współobywatelami świętych i domownikami Boga – zbudowani na fundamencie apostołów i proroków, gdzie Kamieniem węgielnym jest sam Chrystus Jezus. W Nim zespalana cała budowla rośnie na świętą w Panu świątynię” (Ef 2,19); „Wy również, niby żywe kamienie, jesteście zbudowani jako duchowa świątynia by stanowić „święte kapłaństwo (...)” (1 P 2,5)⁵⁹.

Ojcowie Kościoła rozbudowują tę eklezjologiczną symbolikę. Traktują w niej kamienie, jako żywą świątynię Boga. Św. Ignacy z Antiochii mówi o wiernych, jako o żywych kamieniach Kościoła, którzy zostaną uniesieni ku niebiosom dzięki dźwigowi, jakim jest „święty krzyż”, a liną zaś sam „Święty Duch”.⁶⁰ Orygenes, mówi również o wiernych Kościoła, jako o tych, którzy przy całkowitym oddaniu się modlitwie są godni stać się ołtarzowymi kamieniami w Kościele Bożym: „Ci, zatem, którzy mogli jednomyślnie modlić się jednym głosem i w jednym duchu, są może godni, aby wszyscy razem tworzyli jeden ołtarz, na którym Jezus składa ofiarę Ojcu”⁶¹.

Mówi o tym również obrzęd poświęcenia świątyni chrześcijańskiej, w którym Chrystus jest przedstawiany, jako kamień węgielny, wierni zaś, jako żywe kamienie

⁵⁸ D. Forstner, op. cit., s. 127–130.

⁵⁹ Ibidem, s.128.

⁶⁰ Ibidem, s.128–129.

⁶¹ Ibidem, s. 129.

spojone miłością, ociosane i zespolone ręką Boga⁶². Ryt ten i oficjum często wspomina także o kamieniu Jakuba „Bet-El”, jako domu Boga i bramie niebios, „Jakąż grozę budzi to miejsce! Prawdziwie nic to innego jak dom Boga i brama niebios. Zaprawdę święte jest to miejsce, a ja o tym nie wiedziałem”⁶³.

Kamieniem szczególnym i jedynym jest jednak zawsze kamień „odrzucony” od grobu Chrystusa. W liturgicznej przestrzeni świątyni jest nim zaś, otwarta na cały świat, świątynna ambona. Symbolika ambony jest w prawosławiu funkcją przede wszystkim Eucharystii, jako „sakramentu sakramentów”. Św. Symeon z Tessaloniki, umieszczając ją w jej symbolicznych interpretacjach obok ołtarza i sanktuarium, pisze: „Tak jak święty ołtarz [престол] jest grobem, a sanktuarium [алтарь] jakby grobowcem, okalającym go [...], tak też i ambonę [амфон] ustanawia się przed wrotami grobowca, jako w oznaczenie kamienia, odwalonego od wrót tego grobowca, i wznosi się jako znak wysokości kazania (chrześcijańskiego) lub tego, że Anioł siedząc na nim opowiadał o zmartwychwstaniu Zbawiciela. Tak też i kapłani z diakonami, obrazując Anioły, głoszą na ambonie Ewangelię”⁶⁴. Również w pismach św. Germanosa z Konstantynopola: ambona, to „znajdujący się u świętego grobu kamień, który odwalił anioł [...] mówiąc o Zmartwychwstaniu Niewiastom Myroforom [мироносицам]”⁶⁵. Oba wskazania, będące bezpośrednią interpretacją Pisma Świętego (Mt 28,2–6) wskazują nie tylko na prototyp ambony – „kamień odwalony od grobu”. Ambona jest symbolem samego Zmartwychwstania i objawiania świata jego Prawdy. Jest miejscem spełnienia się tej Prawdy w człowieku poprzez tajemnicę Eucharystii. Z tym też wiąże się bezsprzecznie najważniejszy aspekt symboliki ambony, związany z jej odniesieniem do praobrazu Wieczernika, praobrazu miejsca Pańskiej Wieczerzy. W swojej transpozycji liturgicznej symbol ten odnosi się do miejsca Komunii wiernych⁶⁶. Albowiem Kościół śpiewa: „Wzniesmy serca i wstąpmy do Wieczernika”⁶⁷.

⁶² Orygenes, *Homilie o Księdze Jozuego XI 2*, [w:] idem, *Homilie o księgach Liczb, Jozuego, Sędziów*, tłum. S. Kalinkowski, Warszawa 1986, s. 54 (PSP t. 34, z. 2), za: D. Forstner, op. cit., s. 127–130.

⁶³ *Breviarium Romanum, Commune Dedicacionis Ecclesiae, In II Nacturno, lectio V i VI, Responsoria*.

⁶⁴ Ibidem, s. 191.

⁶⁵ Św. Germanos z Konstantynopola, cyt. za: Вениаминъ, op. cit., s. 37.

⁶⁶ Na ambonie, w środkowej części solei, poprzez udzieloną wiernym Świętą Komunię, następuje ich zjednoczenie z Cerkwią. Z tego powodu nad bramą królewską ikonostasu umieszcza się przedstawienie Eucharystii, jako liturgicznego przekładu Ostatniej Wieczerzy, udzielonej Apostołom Komunii przez samego Jezusa Chrystusa. Takim liturgicznym przekładem Ostatniej Wieczerzy w sensie architektonicznym jest forma ambony oraz przestrzeń, którą ona wyznacza w przestrzeni naosu. Por. L. Uspienski, op. cit., s. 223–255.

⁶⁷ Zob. P. Evdokimov, op. cit., s. 229.

Św. Hieronim opowiadając o Świętej Komunii wskazuje: „biskup podaje ludowi św. eucharystię z wyniesionego miejsca (solei [солеи])”⁶⁸. Również św. Jan Chryzostom i św. Symeon mówią o tym najistotniejszym liturgicznie miejscu naosu świątyni⁶⁹. W tradycji Cerkwi zwane było ono „zewnątrznym ołtarzem” świątyni, transpozycją jej „wewnętrznego ołtarza”, jakim jest bema⁷⁰. „Przejście” ołtarza wewnętrznego w zewnętrzny symbolizuje „zrównanie wszystkich grzesznych przed Bogiem [...]”⁷¹. Ambona zwana przez starożytnych Ojców soleą (od łac. [solium] = siedzenie, tron) jest w swoim etymologicznym sensie również tronem. Ołtarz, będący tronem przeznaczonym do poświęcenia Świętych Darów, staje się na ambonie Tronem przeznaczonym do ich udzielenia.

Z amboną ściśle wiąże się również symbolika wszystkich miejsc, w których kazania głosił Jezus Chrystus (góra, łódź...etc.). Wiązać z nią należy wreszcie syntezę symboliki wszystkich wymienionych powyżej praobrazów: kamienia odwalonego od grobu, Zmartwychwstania, Wieczernika, góry, łodzi i „Tronu Bożego”, czego spełnieniem w sensie czasoprzestrzennym i ściśle architektoniczno-ikonograficznym – jest znajdująca się nad amboną kopuła z ikoną Chrystusa Pantokratora.

Polny kamień ustawiony przed grobem św. Marii, pochodzi z rodzinnej wsi Szpaki. Wyrastając z miejsca, w którym się narodziła majestatycznie zamknie krąg jej ziemskiego żywota z miejsca, z którego odeszła do swojego Pana. Z całą uniwersalną treścią, którą on sobą reprezentuje i zapowiada.

Droga

Modlitwa jest drogą. Jest wiecznym pielgrzymowaniem spod krzyża Golgoty do grotty Zmartwychwstania⁷². Nie zatrzymuje się jednak w niej samej. Wychodzi przed nią. Otwiera ją na kosmos, poprzez święty krzyż, grotę Zmartwychwstania Chrystusa i odsunięty od niej kamień. Tak jak w liturgicznej przestrzeni świątyni, realizuje się to także, na swój sposób, w memorialnej przestrzeni każdego cmentarza, każdej mogiły człowieka.

Zestawienie form krzyża, absydy i kamienia ma więc i tutaj swój – teologiczny i kosmiczny – sens i cel⁷³. Pomiędzy tymi formami rozgrywa się akcja świątynnego

⁶⁸ Św. Hieronimus, cyt. za: Вениаминъ, op. cit., s. 36.

⁶⁹ Por. ibidem, s. 36

⁷⁰ Por. *Настольная книга...*, s. 69.

⁷¹ Ibidem, s. 69.

⁷² J. Uścińowicz, *Świątynia – architektura i jej teologia na pograniczu Wschodu i Zachodu*, Białystok 2019, s. 755-777.

⁷³ Poprzez zestawienie Golgoty i Świętego Krzyża (jako symbolu Ukrzyżowanego Chrystusa) oraz Grotty Zmartwychwstania i absydy (jako symbolu Matki Bożej Theotokos), która „nosiła w sobie

misterium. To dzięki nim ta duchowa świątynia się spełnia w swojej funkcji kultowej. To jest jej ołtarz, hieratejon i ambona. To jest jej naos, który stanowi cały cmentarz, jej ściany, które uosabia cmentarny mur, jej słupy i sklepienia, którymi są drzewa lasu i ich korony oraz kopuła, którą jest niebo. One wszystkie budują świat symbolicznego, zespolonego obrazu cmentarnej świątyni, w poszukiwaniu jej drogi wiecznego pielgrzymowania. Aż do zmartwychwstania.

Świątynia każdego grobu jest wiecznie otwarta. Nie ma szczelnych ścian ani sklepień. Bo jest zarówno wizją spełnioną, jak i wizją antycypowaną. Odwołując się zawsze do starotestamentowej Świątyni Jerozolimskiej (Rdz 6,14) i spełniając w nowotestamentowej Świątyni Zmartwychwstania Pańskiego w Jerozolimie, ma już swoją zapowiedź w proroczej Apokalipsie św. Jana z Patmos i jego wizji Nowego Miasta Jeruzalem (Ap 21,1-22), które nastąpi po Paruzji. Jej otwarcie ku niebiosom jest otwarciem eschatologicznym, oczekiwaniem na zmartwychwstanie ciał, na Sąd Ostateczny i Boże Królestwo. Jest bowiem oczekiwaniem na rzeczywistość, która ma nastąpić w „ósmym dniu stworzenia”, w którym Bóg będzie „wszystkim we wszystkich i we wszystkim”. I chociaż na końcu czasów, gdy niebo i ziemia przeminą, a konieczność budowania świątyni odpadnie w ogóle, to dziś Cerkiew jest jeszcze w drodze. Świątynia ta jest nadal konieczna⁷⁴. Jest niezbędna nie tylko jako obraz Raju i Niebieskiej Jerozolimy. Jest ważna jako cel orientujący tę jej drogę do zbawienia.

Świątynny grób, w którym spoczywają relikwie Świętej Męczennicy Marii, nam w tym na pewno dopomoże.

Stworzyciela świata, którego cały świat nie może ograniczyć”, następuje przywołanie obrazów świątyni starotestamentowej i nowotestamentowej. Warto w tym miejscu nadmienić, że obok „drabiny Jakuba” czy „gorejącego krzaka” prefiguracjami Matki Bożej były właśnie świątynie starotestamentowe (Hbr 9,1-7). Starotestamentowy kult świątyni był zawsze kojarzony z czcią Matki Bożej, która „była prawdziwą świątynią”, „prawdziwym przybytkiem”, „lichtarzem” i „ostateczną siedzibą Boga”.

⁷⁴ I. K. Jazykowa, *Świat ikony*, (tłum. H. Paprocki), Warszawa 1998, s. 42.

SUMMARY

Jerzy Uściłowicz

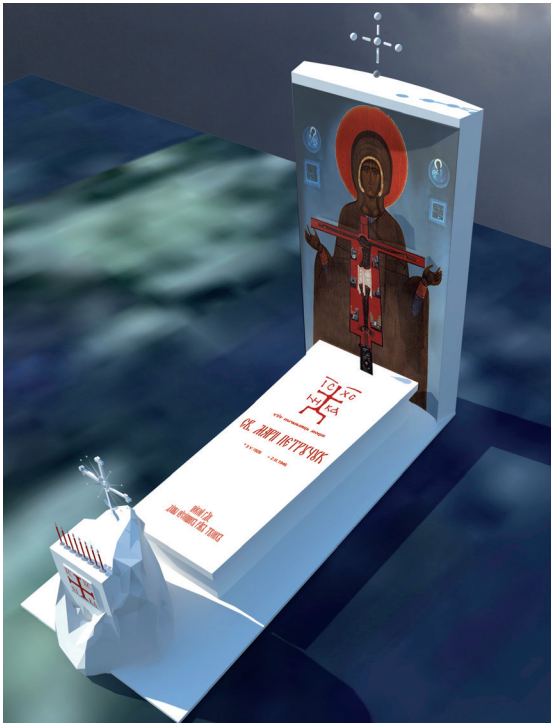
St. Martyrs of Mary – Eternal Rest, Memory and Prayer

Key words: Martyred Orthodox Saint, monument, cross, grotto, stone, architecture, sarcophagus, icon, memory, prayer.

In 2018, members of the social community „Our memory” and the Belarusian Historical Society in Białystok, after many years of searching, found in the village cemetery of the Orthodox parish of St. St. Peter and Paul in Malesze, the remains of the destroyed and forgotten grave of Maria Pietruczuk. In 2020, the Holy Synod of Bishops of the Polish Autocephalous Orthodox Church included her among the Martyred Saints of Chełm and Podlasie. She is the Saint of the Orthodox Church.

The article presents the ideological, theological, architectural and iconographic premises and conditionings for creating the design of a new monument to St. Martyrs of Mary. The aim is to provide a worthy form of Her eternal rest, memory and prayer of the faithful. The idea of building the monument and its design were blessed by His Eminence Sawa, the Orthodox Metropolitan of Warsaw and the whole of Poland.

The form of the monument refers to the temple open to the heavens. It is a system of 4 symbolic forms: a cross, an altar apse, a sarcophagus and a ambona-analogion, symbolically representing: Golgotha, the Tomb of Resurrection of the Jesus Christ and the Mary Mother of God (hierathejon), a reliquary and the stone moved away from the Tomb and Cenacle. The sequential juxtaposition of these forms and their theological and cosmological meaning tries to strengthen the spirit of this place. It builds a synthetic symbolic image of the cemetery temple in search of its path of the faithful's eternal pilgrimage to salvation.

Pomnik na grobie św. Marii (Pietruczuk) na cmentarzu parafialnym w Maleszach, dek. Bielsk Podlaski.
Projekt prof. Jerzy Uścińowicz.